

Ewelina Tomczyk
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii
ORCID: 0009-0000-2233-080X
e-mail: ewelina.tomczyk@uwr.edu.pl

Ewolucja zasady prawdy w polskim postępowaniu cywilnym

Evolution of the principle of truth in Polish civil procedure

Streszczenie

Jedną z naczelných zasad procesowych w postępowaniu cywilnym jest zasada prawdy. W doktrynie i orzecznictwie dominuje dychotomiczny podział koncepcji prawdy, zgodnie z którym wyróżniane są dwie przeciwstawne zasady: zasada prawdy formalnej i zasada prawdy materialnej. Niemniej jednak aktualnie w doktrynie wyrażane jest stanowisko, iż nie można na gruncie postępowania cywilnego mówić o zasadzie prawdy. Przyjmuje się postulat prawdy rozumiany jako dążenie do rozpoznania i rozstrzygnięcia sprawy w sposób odpowiadający rzeczywistości, ale nie mający sankcji w przepisach prawnych. Celem niniejszej pracy jest zatem zbadanie za pomocą metody historycznej, metody formalno-dogmatycznej oraz metody aksjologicznej, jak kształtowała się zasada prawdy w polskiej procedurze cywilnej na przestrzeni lat, jak kształtuje się obecnie i czy w ogóle możemy jeszcze mówić o zasadzie prawdy na gruncie polskiego procesu cywilnego.

Słowa kluczowe

Zasada prawdy, postępowanie cywilne, zasady procesowe

Abstract

One of the main procedural rules in civil procedure is the principle of truth. In the doctrine and jurisprudence, a dichotomous division of the concept of truth dominates, according to which two opposing principles are distinguished: the principle of formal truth and the principle of material truth. Nevertheless, representatives of the doctrine currently express the opinion that it is impossible to talk about the principle of truth in civil proceedings. Instead they formulate a postulate of truth (not sanctioned by law), described as the pursuit of analysing and solving a case in a way that corresponds to reality. The aim of this paper is, therefore, to analyse, using the historical method, the formal-dogmatic method and the axiological method, how the principle of truth has developed in Polish civil procedure over the years, how is it described nowadays and decide whether we can still talk about the principle of truth in the Polish civil procedure at all.

Keywords

The principle of truth, civil procedure, procedural rules

1. Uwagi wprowadzające

Jedną z naczelných zasad procesowych w postępowaniu cywilnym jest zasada prawdy. Określana bywa ona również mianem „zasady zasad”¹. Obowiązek mówienia prawdy jest w sferze prawa procesowego przejawem ogólnej reguły *fraus omnia corrumpit*². Stanowi również podkreślenie przez ustawodawcę postulatu lojalności i zakazu nadużywania praw procesowych³. W doktrynie i orzecznictwie dominuje dychotomiczny podział koncepcji prawdy, zgodnie z którym wyróżniane są dwie przeciwstawne zasady: zasada prawdy formalnej i zasada prawdy materialnej. Prawda materialna polega na zgodności dokonywanych w postępowaniu ustaleń z obiektywnym stanem rzeczy (prawdą obiektywną). Natomiast prawda formalna jest zgodnością dokonanych w postępowaniu ustaleń z materiałem zgromadzonym w aktach sprawy.

Niemniej jednak aktualnie w doktrynie wyrażane jest stanowisko, iż nie można na gruncie postępowania cywilnego mówić o zasadzie prawdy. Przyjmuje się postulat prawdy rozumiany jako dążenie do rozpoznania i rozstrzygnięcia sprawy w sposób odpowiadający rzeczywistości, ale nie mający sankcji w przepisach prawnych. Przedmiotem rozważań niniejszej pracy będzie zatem zbadanie za pomocą metody historycznej, metody formalno-dogmatycznej oraz metody aksjologicznej, jak kształtowała się zasada prawdy w polskiej procedurze cywilnej na przestrzeni lat, jak kształtuje się obecnie i czy w ogóle możemy jeszcze mówić o zasadzie prawdy na gruncie polskiego procesu cywilnego.

Metoda historyczna umożliwi dokonanie analizy ustaw obowiązujących w przeszłości oraz poszczególnych zmian wprowadzanych do obecnie obowiązującego Kodeksu postępowania cywilnego, dzięki czemu widoczne będą dokonywane przez ustawodawcę zmiany na przestrzeni lat w obrębie zagadnienia stanowiącego przedmiot niniejszej pracy, a także ewentualne elementy, które mimo zmian legislacyjnych pozostały niezmiennie. Dzięki metodzie formalno-dogmatycznej możliwe będzie wniknięcie w istotę badanego zagadnienia poprzez zbadanie struktury pojęć prawnych i definicji, analizę formalną norm prawnych, a także analizę struktury polskiego prawa procesowego cywilnego pod kątem zasady prawdy. Metoda aksjologiczna umożliwi natomiast uzyskanie ogólnego obrazu wartości i preferencji, którymi kierował i kieruje się polski ustawodawca, a także przedstawiciele doktry-

¹ J. Jodłowski, *Zasady naczelne socjalistycznego postępowania cywilnego*, [w:] J. Jodłowski (red.), *Wstęp do systemu prawa procesowego cywilnego*, Wrocław 1974, s. 75.

² E. Marszałkowska-Krześ, *Art. 3*, [w:] E. Marszałkowska-Krześ, I. Gil (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, 2023, Legalis.

³ Por. K. Piasecki, *Nadużycie praw procesowych przez strony*, „Palestra” 1960, nr 11, s. 20.

ny przy interpretowaniu przepisów prawa. Dzięki jej zastosowaniu możliwe będzie określenie sprawiedliwości prawa, metod jego funkcjonowania i tego, jakie wartości prawo to chroni.

2. Zasada prawdy materialnej

Zasada prawdy materialnej (tudzież prawdy obiektywnej – oba określenia stosowane są zasadniczo zamiennie, a za uzasadnione uznaje się traktowanie ich jako pojęć synonimicznych⁴) była wielokrotnie opisywana w doktrynie jako gwarancja zapewnienia wszystkim obywatelom rzeczywistej ochrony prawnej zgodnej z rzeczywistym stanem rzeczy⁵. Stanowi ona dyrektywę, zgodnie z którą sąd powinien opierać swoje decyzje na ustaleniach faktycznych uzasadnionych na gruncie wiedzy naukowej oraz potocznej wiedzy o rzeczywistości, dokonanych za pomocą najlepszych środków poznawczych, jakimi rozporządza⁶.

W myśl tej zasady orzeczenie sądu powinno być zawsze oparte na ustaleniach co do stanu faktycznego i prawnego sprawy zgodnych z rzeczywistością i to niezależnie od tego, czy strony dostarczyły sądowi materiał procesowy wystarczający do dokonania takich ustaleń, a ewentualne braki w tym materiale sąd powinien uzupełnić z urzędu⁷. Sąd ma zatem dążyć do wyjaśnienia wszystkich istotnych dla rozstrzygnięcia okoliczności, mając za cel wykrycie realnie istniejącego stosunku prawnego łączącego obie strony sporu⁸.

W związku z powyższym sądowi przyznane zostają niezbędne środki umożliwiające ustalenie prawdy faktycznej, a zatem wyjście poza materiał dowodowy zebrany i przedstawiony przez strony – sędzia orzekający powinien mieć możliwość samodzielnego działania⁹. Sędzia powinien mieć zatem szeroko zakrojony zakres podstaw prawnych do działania z urzędu w celu wykrycia wszelkich dowodów, które umożliwią dotarcie do obiektywnej prawdy w danym stanie faktycznym, co niewątpliwie stanowi jedocześnie wyraz zasady inkwizycyjności postępowania.

⁴ I. Pilarczyk, *Poszukiwanie prawdy w procesie cywilnym*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały” 2014, nr 2 (15), s. 170.

⁵ K. Knoppek, *Zmierzch zasady prawdy obiektywnej w procesie cywilnym*, „Palestra” 2005, nr 50/1–2, s. 10.

⁶ O. Bogucki, *Teoretyczne aspekty zasady prawdy materialnej w nowym modelu postępowania cywilnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2000, R. LXII, z. 1, s. 56.

⁷ E. Marszałkowska-Krześ, *op. cit.*

⁸ I. Pilarczyk, *op. cit.*, s. 170.

⁹ *Ibidem*.

Zasada prawdy materialnej obejmuje nie tylko sferę działania sądu, ale także stron i uczestników postępowania, którzy to zgodnie z art. 3 Kodeksu postępowania cywilnego (dalej: k.p.c.) zobowiązani są m.in. dawać wyjaśnienia co do okoliczności sprawy zgodnie z prawdą i bez zatajania czegokolwiek oraz przedstawiać dowody. Uzupełnienie przepisu art. 3 stanowią dalsze przepisy k.p.c., w szczególności art. 210 § 2 k.p.c., który wskazuje, iż każda ze stron jest obowiązana do złożenia oświadczenia co do twierdzeń strony przeciwnej dotyczących faktów. Strona jest przy tym obowiązana wyszczególnić fakty, którym zaprzecza. Czy też np. art. 232 zd. 1 k.p.c., zgodnie z którym strony obowiązane są wskazywać dowody dla stwierdzenia faktów, z których wywodzą skutki prawne.

Istotne znaczenie dla wykrycia prawdy materialnej w procesie cywilnym ma również właściwie (rzetelnie i poprawnie) przeprowadzone postępowanie dowodowe, w szczególności zasada swobodnej oceny dowodów. Znajduje ona wyraz w art. 233 § 1 k.p.c., w myśl którego sąd ocenia wiarygodność i moc dowodów według własnego przekonania, na podstawie wszechstronnego rozważenia zebranego materiału. Na tej samej podstawie sąd oceni, jakie znaczenie nadać odmowie przedstawienia przez stronę dowodu lub przeszkodom stawianym przez nią w jego przeprowadzeniu wbrew postanowieniu sądu (art. 233 § 2 k.p.c.). Powyższa zasada swobodnej oceny dowodów jest przeciwieństwem zasady legalnej oceny dowodów, kiedy to sędzia jest związany ustawowymi regułami przyjmowania lub odrzucenia poszczególnych rodzajów dowodów. Swobodna ocena dowodów nie oznacza dowolnej ich oceny. Sąd ma oceniać dowody według własnego wewnętrznego przekonania, ale w sposób odpowiadający zasadom logiki i doświadczenia społecznego. Tak ujmowana zasada swobodnej oceny stanowi jedną z istotnych gwarancji realizacji zasady prawdy materialnej¹⁰.

3. Zasada prawdy formalnej

Stosując zasadę prawdy formalnej (zwaną też prawdą sądową), sąd może oprzeć swoje orzeczenie na ustaleniach zgodnych jedynie z materiałem procesowym przedstawionym przez strony bez konieczności jego uzupełniania z urzędu, a w określonych okolicznościach nawet pominąć fakty i dowody przedstawione przez strony¹¹. Działania sądu w procesie, w którym obowiązuje zasada prawdy

¹⁰ J. Jodłowski, *Zasada prawdy materialnej i zakres jej funkcjonowania w polskim procesie cywilnym* [w:] J. Jodłowski et al., *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2016, s. 152.

¹¹ J. Lapierre, [w:] J. Jodłowski et al., *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2007, s. 133.

formalnej, ograniczają się jedynie do zakwalifikowania pod względem prawnym ustalonego stanu faktycznego¹². W postępowaniu opartym na powyższej zasadzie ustalenia sądu co do stanu faktycznego i prawnego sprawy powinny być zgodne jedynie z materiałem faktycznym i dowodowym przedstawionym przez uczestników postępowania¹³.

Prawda formalna bywa również niekiedy określana jako obraz faktów wynikający z domniemania prawnego lub z przyjętych zgodnie przez strony ustaleń¹⁴, tudzież jako prawda ustalana w toku postępowania cywilnego, która opiera się na materiale dowodowym przedstawionym przez strony i jeżeli nie będzie tożsama z prawdą materialną, to wcale nie musi to przesądzić o wadliwości postępowania dowodowego i wydanego na jego podstawie rozstrzygnięcia¹⁵. Jest to zatem swego rodzaju prawda względna, gdyż sąd, bazując tylko i wyłącznie na materiale dowodowym przedłożonym przez strony, może wydać orzeczenie, które *de facto* będzie odbiegać od rzeczywistego stanu rzeczy i prawdy rozumianej obiektywnie. Rola sędziego sprowadza się bowiem w głównej mierze do prawidłowej subsumpcji. Pozostaje on zasadniczo bierny przy gromadzeniu materiału dowodowego¹⁶.

Należy jednak zaznaczyć, iż koncepcja wyodrębniania prawdy materialnej i formalnej była już kwestionowana w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Wskazywano, że różnica pomiędzy powyższymi rodzajami prawdy jest pozorna, gdyż w istocie jest tylko jedna prawda, a celem procesu cywilnego jest „poszukiwanie prawdy, prawdy prostej i jedynej, bez żadnych dodatków i kwalifikacji”¹⁷. Również w późniejszych publikacjach wskazywano na nieostrość i niejasność tego podziału, podkreślając pozorność różnicy między obydwoma kategoriami prawdy¹⁸. Także z logicznego i teoretycznego punktu widzenia kwestionowano przydatność

¹² A. Kallaus, *Konsekwencje prawne zmiany przepisu art. 3 KPC w postępowaniu procesowym*, „Monitor Prawniczy” 1997, nr 4, s. 137.

¹³ J. Jankowski, *Zasady procesowe. Postępowania przyspieszone*, „Monitor Prawniczy” 2005, nr 10, *passim*.

¹⁴ M. Szmit, *Wybrane zagadnienia opiniowania sądowo-informatycznego*, Kraków 2014, s. 179–180.

¹⁵ M. Dąbrowski, *Zasada kontradiktoryjności a postępowanie przed Trybunałem Konstytucyjnym*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2011, nr 2, s. 69.

¹⁶ Z. Resich, *Poznanie prawdy w procesie cywilnym*, Warszawa 1958, s. 20 i n.; *idem*, *Istota procesu cywilnego*, Warszawa 1985, s. 119 i n.

¹⁷ P. Calamandrei, *Sędzia a historyk*, „Polski Proces Cywilny” 1939, nr 13–14, s. 394; K. Niewęglowska, *Informacja a prawda w procesie cywilnym: między prawdą formalną a prawdą materialną*, [w:] T. Gardocka (red.), *Obywatelskie prawo do informacji*, Warszawa 2008, s. 231 i n.

¹⁸ T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] T. Ereciński, K. Weitz (red.), *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego. Serock k. Warszawy, 24–26 września 2009 r.*, Warszawa 2010, s. 21 i n.

takiego wyodrębnienia¹⁹, podkreślając, że używanie określeń „materialna” lub „formalna” pełni wyłącznie funkcję konfirmującą.

Warto także zauważyć, iż uczeni międzywojenni, pomimo rozbieżności poglądów, używali pojęcia prawdy obiektywnej przeważnie w znaczeniu postulatu albo pewnej idei prawnej – ogólnie rzecz ujmując – czegoś pożądanego, nie zaś koniecznego na gruncie procesu cywilnego²⁰.

4. Zasada prawdy w ujęciu historycznym

Analizując prace nad polską procedurą cywilną w II RP, można zauważyć, że członkowie sekcji postępowania cywilnego Komisji Kodyfikacyjnej II RP poświęcili zagadnieniu prawdy w procedurze cywilnej wiele miejsca, zarówno w projektach, jak i w dyskusji nad nimi – w projekcie przekazanym ministrowi sprawiedliwości w grudniu 1929 r. znalazło się wiele rozwiązań, które umożliwiały poznanie prawdy w procesie cywilnym w szerokim stopniu²¹. Wedle projektu sąd miał obowiązek dążyć do wykrycia prawdy obiektywnej²². Obowiązkiem przewodniczącego było zmierzanie do tego, by rozprawa wszechstronnie wyświetliła punkty sporne (art. 227). W celu umożliwienia przeprowadzenia dowodu strony winny były przytoczyć środki dowodowe. Przedstawienie przez nie dowodów nie wiązało jednak sądu²³. Było jedynie wnioskiem złożonym sądowi, który zobowiązany był do „wyśledzenia prawdy obiektywnej”²⁴. Sąd miał więc swobodę w wyborze między przedstawionymi mu środkami dowodowymi, mógł nie dopuścić dowodu przedstawionego przez strony i dopuścić dowód przez nie nieprzedstawiony, o ile powziął o nim wiadomość z wywodów stron bądź z aktów sprawy, w celu dojścia do prawdy obiektywnej w procesie²⁵.

Referent części ogólnej postępowania J. Skąpski był zwolennikiem przyjęcia jako zasady przewagi pierwiastka śledczego w procesie, dociekania prawdy materialnej, co równało się konieczności wzmocnienia władzy sędziego i powierzenia mu

¹⁹ L. Rosenberg, K.H. Schwab, P. Gottwald, *Zivilprozessrecht*, Monachium 2004, s. 483.

²⁰ A. Stawarska-Rippel, *Elementy prywatne i publiczne w procesie cywilnym w świetle prac kodyfikacyjnych w Polsce (1918–1964). Studium historycznoprawne*, Katowice 2015, s. 153.

²¹ A. Stawarska-Rippel, *Poznanie prawdy w procedurze cywilnej w świetle prac sekcji postępowania cywilnego Komisji Kodyfikacyjnej II RP*, „Z Dziejów Prawa”, t. 2 (10), „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego” nr 2704, Katowice 2009, s. 130–131.

²² *Polska Procedura Cywilna. Projekty referentów z uzasadnieniem. Przedruk wyczerpanych druków z r. 1921 i 1923, I*, Warszawa 1928, s. 168 i n.

²³ A. Stawarska-Rippel, *Poznanie prawdy...*, s. 132.

²⁴ Z. Wusatowski, *Dowód w ogólności i postępowanie dowodowe według kodeksu postępowania cywilnego*, „Głos Prawa” 1932, nr 10, s. 450.

²⁵ A. Stawarska-Rippel, *Poznanie prawdy...*, s. 132.

kontroli nad wywodami i oświadczeniami stron, a także powierzenia mu inicjatywy²⁶. Natomiast S. Gołąb w uzasadnieniu projektu krytykował „wyznawców” prawdy materialnej w procesie cywilnym, którzy twierdzą, iż w tym względzie dochodzi do zrównania procesu cywilnego z procesem karnym²⁷. Wyraził pogląd, że trzeba dążyć do zbliżenia się w procesie cywilnym do prawdy obiektywnej, która pozwala na znalezienie należytej formy dla stosunku między sądem a tym, co sądzić trzeba. Dlatego też zasada oficjalno-śledcza musiała być uwzględniona do pewnego stopnia²⁸.

Ponadto należy zaznaczyć, iż w projekcie początkowo znajdował się art. 240 o obowiązku mówienia prawdy. Jednakże został on skreślony, mimo uwag S. Gołąba, który podkreślał, że przepis ten należy do postanowień prawnych, których samo istnienie oddziaływa dodatnio na zachowanie się stron, skutkuje on też koncentracją materiału procesowego i jest ceniony ze względów etycznych oraz jako motor przyspieszający postępowanie²⁹.

Członkowie sekcji postępowania cywilnego Komisji Kodyfikacyjnej II RP podkreślali, iż „Proces cywilny zapewnić winien orzecznictwo sprawiedliwe, a więc zgodne z rzeczywistym stanem rzeczy i obowiązującymi ustawami, przy czym zdążać winien do możliwie najszybszego uzyskania tytułu egzekucyjnego. Z drugiej strony ekonomia procesowa wymaga, aby osiągnąć wspomniany cel z najmniejszym nakładem kosztów i nakładem pracy stron, a zwłaszcza sądu”³⁰. Niemniej jednak przewodniczący Komitetu Redakcyjnego Procedury Cywilnej Komisji Kodyfikacyjnej RP F.K. Fierich podkreślał, że sędzia nie może być tylko biernym widzem działania stron, lecz w badaniu sprawy powinien brać udział, współdziałając w zakresie gromadzenia materiału dowodowego, który jest obowiązkiem stron³¹.

Ostatecznie w dawnym Kodeksie Postępowania Cywilnego z 1930 r.³² (dalej: d.k.p.c.) nie istniał żaden przepis nakładający na sąd orzekający obowiązek wykrycia wszystkich istotnych okoliczności sprawy i wyjaśnienia rzeczywistej treści stosunków faktycznych i prawnych. W doktrynie przyjmuje się, że na gruncie d.k.p.c. przyjęto

²⁶ *Polska Procedura Cywilna...*, s. 135 i 171.

²⁷ A. Stawarska-Rippel, *Poznanie prawdy...*, s. 134.

²⁸ S. Gołąb, *Projekty polskiej procedury cywilnej. Powstanie – uzasadnienie – zdania odrębne*, Kraków 1930, s. 44.

²⁹ *Idem*, *Skupienie i przyspieszenie w procesie cywilnym*, Lwów 1937, s. 18.

³⁰ F.K. Fierich, *Postępowanie przed sądami okręgowymi. Uwagi ogólne. Rzut oka na strukturę najważniejszych procedur cywilnych*, [w:] *Polska Procedura Cywilna...*, s. 187.

³¹ *Dodatek I. Protokół z posiedzeń Sekcji prawa cywilnego formalnego Komisji Kodyfikacyjnej w sprawie zasad postępowania procesowego. (Posiedzenie w Warszawie w dniu 15 maja 1920 roku)*, [w:] *Polska Procedura Cywilna...*, s. 264.

³² Dz. U. z 1930 r. Nr 83, poz. 651 ze zm.

zasadę prawdy formalnej z nieznacznymi odstępstwami na rzecz zasady prawdy materialnej³³. Wynika to z faktu, iż teoretycznie zgodnie z treścią art. 251 d.k.p.c. sąd mógł dopuścić dowód nawet niepowołany przez strony (jeżeli dowiedział się o nim z oświadczeń stron lub z akt sprawy i jeżeli w szczególnych przypadkach kodeks nie zawierał odmiennego postanowienia), jednakże możliwość ta była znacznie ograniczona art. 266 i 282 d.k.p.c., które zawierały zakazy dopuszczania dowodów z dokumentów i zeznań świadków, jeżeli obie strony się temu sprzeciwiły. Niemniej jednak powinność dokonania obiektywnych ustaleń przez sąd ówczesna doktryna wyprowadziła z całokształtu przepisów dotyczących postępowania dowodowego³⁴, z uwagi m.in. na przepis art. 227 d.k.p.c., zgodnie z którym „przewodniczący, nie dopuszczając do rozwlekłości i zbaczania od przedmiotu, powinien dążyć do tego, ażeby rozprawa wszechstronnie wyświeśliła punkty sporne i aby, w miarę możliwości, mogła być ukończona bez odroczenia”.

W obecnie obowiązującym Kodeksie postępowania cywilnego z 1964 r.³⁵ do roku 1996 przyjmowało się bezspornie obowiązywanie zasady prawdy materialnej. Jej wyrazem był ówczesny art. 3 § 2 w następującym brzmieniu: „Sąd powinien dążyć do wszechstronnego zbadania wszystkich istotnych okoliczności sprawy i do wyjaśnienia rzeczywistej treści stosunków faktycznych i prawnych. Sąd z urzędu może podejmować czynności dopuszczalne według stanu sprawy, jakie uzna za potrzebne do uzupełnienia materiału i dowodów przedstawionych przez strony i uczestników postępowania”. Z orzecznictwa Sądu Najwyższego i rozważań doktryny wynikało, że sąd w postępowaniu cywilnym miał obowiązek i, jak zakładano, możliwość poznania obiektywnej rzeczywistości, działając w szerokim zakresie z urzędu³⁶.

W literaturze pojawiają się stanowiska, iż z momentem uchylenia w 1996 r. tego przepisu w powyższym brzmieniu nastąpiło odejście od zasady prawdy materialnej (obiektywnej) w polskiej procedurze cywilnej³⁷. Wskazuje się, iż aktualnie w postępowaniu cywilnym obowiązuje zasada prymatu prawdy formalnej, kształtowanej przez materiał zebrany w toku procesu (prawda aktowa)³⁸.

³³ J. Jodłowski, *Zasady naczelne...*, s. 75 i n.

³⁴ E. Marszałkowska-Krześ, *op. cit.*

³⁵ Dz. U. z 1964 r. Nr 43, poz. 296 ze zm.

³⁶ E. Marszałkowska-Krześ, *op. cit.*

³⁷ Tak m.in. K. Knoppek, *Zmierzch...*, s. 10; M. Manowska, *Zasada prawdy materialnej w świetle nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego*, „Prawo Spółek” 1999, nr 12, s. 49; A. Stawarska-Rippel, *Poznanie prawdy...*, s. 141; H. Dolecki, *Jedna czy kilka prawd w postępowaniu sądowym?*, [w:] Z. Ofiarski (red.), *Księga jubileuszowa z okazji 15-lecia Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego*, Szczecin 2004, s. 95 i n.

³⁸ M. Trepczyński, *Zasada prawdy formalnej w polskim cywilnym prawie procesowym a rozumowania niemonotoniczne*, „Zeszyty Prawnicze” 2016, t. 16, nr 2, s. 47.

Powyższa nowelizacja k.p.c., która weszła w życie 1.07.1996 r. nadała bowiem art. 3 k.p.c. nowe brzmienie, zgodnie z którym „Strony i uczestnicy postępowania obowiązani są dawać wyjaśnienia co do okoliczności sprawy zgodnie z prawdą i bez zatajania czegokolwiek oraz przedstawiać dowody”. Następnie z dniem 3.05.2012 r. zmieniono ponownie brzmienie przepisu, dodając fragment o tym, iż strony i uczestnicy postępowania obowiązani są dodatkowo dokonywać czynności procesowych zgodnie z dobrymi obyczajami. W takim brzmieniu przepis ten obowiązuje do dziś.

5. Współczesny obraz zasady prawdy

Zmiana z 1996 r. niewątpliwie zwiększyła kontrydiktoryjność postępowania cywilnego i sprawiła, że zasadniczo to strony mają dążyć do wyjaśnienia wszystkich istotnych okoliczności sprawy. Sąd w dalszym ciągu może z własnej inicjatywy dopuścić dowód z urzędu (art. 232 zd. 2 k.p.c.). Jednakże, jak wskazuje się w doktrynie, powyższa możliwość wchodzi w rachubę, jeżeli sąd wie o takim dowodzie „urzędowo”³⁹. Nie powinien on natomiast poszukiwać nowych czy też dodatkowych dowodów⁴⁰.

Niemniej jednak zdecydowana większość przedstawicieli doktryny nie podziela poglądu, iż nowelizacja z 1996 r. skutkowałą upadkiem zasady prawdy materialnej i stoi na stanowisku, że dokonane zmiany nie oznaczają rezygnacji z ustalenia prawdy, która jest podstawą sprawiedliwego i prawidłowego rozstrzygnięcia w postępowaniu cywilnym⁴¹. Opowiadając się za dalszym istnieniem zasady prawdy materialnej, jednocześnie wskazują, że ograniczenie roli sądu we wszystkich przypadkach do biernej obserwacji zmagania stron i całkowite odejście od zasady prawdy obiektywnej przekreśliłoby sens funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości⁴².

Pojawił się również inny kierunek rozważań, który zakłada, że nowelizacja z 1996 r. doprowadziła do odejścia w znacznym stopniu od zasady prawdy materialnej, chociaż nie oznaczała podporządkowania postępowania zasadzie prawdy formalnej⁴³. Ustawodawca bowiem nie zrezygnował z prymatu prawdy obiektywnej,

³⁹ E. Marszałkowska-Krześ, *op. cit.*

⁴⁰ *Ibidem.*

⁴¹ H. Dolecki, *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2007, s. 50; E. Waśkowski, *System procesu cywilnego*, Wilno 1932, s. 210; W. Broniewicz, *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1998, s. 59.

⁴² M. Manowska, *op. cit.*, s. 52.

⁴³ A. Jakubecki, *Kontrydiktoryjność a poznanie prawdy w procesie cywilnym w świetle zmian kodeksu postępowania cywilnego*, „Przegląd Sądowy” 1998, nr 10, s. 68.

a zmianie uległ jedynie sposób dochodzenia do prawdy, poprzez ograniczenie obowiązku sądu działania z urzędu oraz wzmocnienie obowiązków stron⁴⁴.

Magdalena Skibińska wskazuje natomiast, że należy bezspornie uznać obowiązywanie zasady prawdy na gruncie postępowania cywilnego bez jednoczesnego dookreślenia, czy jest to prawda materialna czy formalna⁴⁵, gdyż prawda może być tylko jedna⁴⁶. Jednocześnie precyzuje, iż w związku z obecnym brzmieniem art. 3 k.p.c. dociekanie prawdy przez sąd powinno się ograniczać do trzech elementów: 1) przeprowadzenia dowodów zgłoszonych przez strony, 2) udzielenia stronom niezbędnych pouczeń oraz 3) ewentualnego dopuszczenia dowodu niewskazanego przez stronę, jeżeli sąd powziął o nim wiadomość z akt sprawy lub oświadczeń stron⁴⁷.

Michał Krok podkreśla natomiast, że realizacja zasady prawdy rozumianej materialnie i siła związku między prawdą formalną a osiągnięciem prawdy materialnej zależy od tego, jak rozkładają się role reguł, których racjonalizacja odwołuje się do prawdy rozumianej materialnie (są to np. reguły umożliwiające sądowi powoływanie biegłych czy przeprowadzanie dowodów z urzędu), w stosunku do innych reguł wpływających na ustalenia faktyczne sądu (dotyczących m.in. ciężaru dowodu i ciężaru argumentacji)⁴⁸.

Można zatem stwierdzić, iż ujęć prawdy materialnej i formalnej jest wiele i zasady te konkurują ze sobą, uzupełniają się wzajemnie lub nawet łączą. Dodatkowo, w pierwszym przypadku może się to wiązać z ograniczeniem lub modyfikowaniem jednej na rzecz drugiej (można to określić jako model „płynny”), a w drugim – z zastępowaniem jednej przez drugą (model „wykluczający”)⁴⁹. Pojawia się zatem pytanie, czy obie zasady mogą obowiązywać jednocześnie. Sąd Najwyższy uznał, iż zasada prawdy materialnej nadal obowiązuje, samo zaś dochodzenie do prawdy może być poczytywane za jeden z celów procesu sądowego, zastrzegając jednocześnie, że zasada ta nie ma współcześnie charakteru bezwzględnej, ustawodawca bowiem

⁴⁴ B. Kaczmarek-Templin, *Barierzy dla obywateli w procedurze cywilnej wpływające na negatywny odbiór wymiaru sprawiedliwości*, „Na wokandzie” 2011, nr 8 (5), s. 63–64.

⁴⁵ M. Skibińska, *Zasady postępowania cywilnego a postępowanie dowodowe*, [w:] Ł. Błaszczak (red.), *System postępowania cywilnego*, t. 2, *Dowody w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2021, s. 676.

⁴⁶ Jak słusznie wskazują m.in. A. Góra-Błaszczkowska, *Zasada równości w procesie cywilnym*, Warszawa 2008, s. 103; K. Knoppek, *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2015, s. 113; H. Dolecki, *Ciężar dowodu w polskim procesie cywilnym*, Warszawa 1998, s. 92–93, który zauważa, że nie może być „prawdy bardziej prawdziwej”, „prawdy mniej prawdziwej” czy „prawdy nieobiektywnej”.

⁴⁷ M. Skibińska, *Zasada prawdy*, [w:] Ł. Błaszczak (red.), *op. cit.*, s. 825.

⁴⁸ M. Krok, *Realizacja zasady prawdy w postępowaniu cywilnym a ciężar dowodu i ciężar argumentacji*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 2014, nr 73, s. 137.

⁴⁹ M. Trepczyński, *op. cit.*, s. 48.

wielokrotnie ogranicza ją lub koryguje⁵⁰. Zatem ustawodawca, nie rezygnując z podstawowego celu procesu, jakim jest dojście do prawdy materialnej, pozwala w wielu przypadkach na poprzestanie na prawdzie formalnej⁵¹.

6. Ograniczenia zasady prawdy

Niezależnie od tego, którą z powyższych koncepcji obowiązywania zasady prawdy materialnej i formalnej przyjmiemy, należy zauważyć, iż zasada prawdy ogólnie doznaje wielu ograniczeń w polskiej procedurze cywilnej. Pierwszą grupą ograniczeń są podmiotowe ograniczenia dowodów z zeznań świadków. Po pierwsze zgodnie z art. 259 k.p.c. świadkami nie mogą być: 1) osoby niezdolne do spostrzegania lub komunikowania swych spostrzeżeń; 2) wojskowi i urzędnicy niezwołeni od zachowania w tajemnicy informacji niejawnych o klauzuli „zastrzeżone” lub „poufne” oraz osoby zobowiązane do zachowania tajemnicy Prokuraturii Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej, jeżeli ich zeznanie miałoby być połączone z jej naruszeniem; 3) przedstawiciele ustawowi stron oraz osoby, które mogą być przesłuchane w charakterze strony jako organy osoby prawnej lub innej organizacji mającej zdolność sądową; 4) współuczestnicy jednolici. Powyższa norma ma charakter bezwzględnie obowiązujący⁵².

Ponadto zgodnie z wprowadzonym w 2005 r. art. 259¹ k.p.c. co do zasady również mediator nie może być świadkiem co do faktów, o których dowiedział się w związku z prowadzeniem mediacji (chyba że strony zwolnią go z obowiązku zachowania tajemnicy mediacji). W przeciwieństwie do art. 259 k.p.c. przepis ten ma charakter względny, o ile bowiem postępowanie mediacyjne jest niejawne, z obowiązku zachowania tajemnicy mediacji strony mogą zwolnić mediatora, przy czym z uwagi na ochronny charakter tajemnicy mediacyjnej wymaga to wspólnej zgody stron tej mediacji⁵³.

Kolejnym ograniczeniem zasady prawdy w postępowaniu cywilnym jest prawo do odmowy zeznań. Uregulowane zostało ono w art. 261 k.p.c. i obejmuje prawo do odmowy składania zeznań w ogóle oraz prawo do odmowy odpowiedzi na zadane świadkowi pytanie. Odmowa składania zeznań w ogóle została określona podmioto-

⁵⁰ Uchwała SN z dnia 17 lutego 2004 r., III CZP 115/03, OSNIC 5/2005, poz. 77.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² A. Turczyn, art. 259, [w:] O.M. Piaskowska (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Postępowanie procesowe. Komentarz aktualizowany*, LEX/el. 2023.

⁵³ A. Turczyn, art. 259(1), [w:] O.M. Piaskowska (red.), *op. cit.*

wo. Zgodnie z art. 261 § 1 zd. 1 k.p.c. przysługuje ona małżonkom stron, ich wstępnym, zstępnym, rodzeństwu oraz powinowatym w tej samej linii lub stopniu, a także osobom pozostającym ze stronami w stosunku przysposobienia. Prawo do odmowy składania zeznań trwa również po ustaniu małżeństwa lub rozwiązaniu stosunku przysposobienia. Jedyne sytuacje, w których skorzystanie z prawa do odmowy zeznań jest niedopuszczalne to sprawy o prawa stanu, z wyjątkiem spraw o rozwód.

Odmowa odpowiedzi na zadane pytanie została natomiast ukształtowana pod kątem podmiotowym i przedmiotowym. Uprawnia do niej możliwość narażenia samego świadka lub jego osób bliskich (wymienionych w art. 261 § 1 k.p.c., opisanych wyżej) na odpowiedzialność karną, hańbę lub dotkliwą i bezpośrednią szkodę majątkową albo sytuacja, w której zeznanie miałyby być połączone z pogwałceniem istotnej tajemnicy zawodowej lub też w przypadku duchownego, jeżeli zeznanie dotyczyłoby faktów powierzonych mu na spowiedzi. Okoliczności będące przedmiotem pytań zadawanych świadkowi muszą obiektywnie być tego rodzaju, że mogą realnie wywołać zagrożenie dla tych dóbr, które zostały wymienione w przepisie art. 261 § 2 k.p.c.⁵⁴

Drugą grupą ograniczeń zasady prawdy materialnej w postępowaniu cywilnym są domniemania prawne. Zgodnie z art. 234 k.p.c. domniemania ustanowione przez prawo (domniemania prawne) wiążą sąd. Z domniemaniem prawnym mamy do czynienia, jeśli przepis prawa materialnego zezwala na przyjęcie faktu spornego za prawdziwy na tej podstawie, że udowodniony został inny fakt, mający związek z pierwszym⁵⁵. Stanowi ono odstępstwo od ogólnej zasady wyrażonej w art. 6 Kodeksu cywilnego (dalej k.c.), zgodnie z którą ciężar udowodnienia faktu spoczywa na osobie, która z faktu tego wywodzi skutki prawne⁵⁶. Do momentu przeprowadzenia skutecznego dowodu przeciwności sąd jest związany wnioskami domniemania – oznacza to, że nie może on poczynić innych ustaleń faktycznych niż te, które wynikają z wniosku domniemania, a które są ściśle ustawowo określone⁵⁷.

W literaturze jako środki ograniczające poznanie prawdy obok zakazów dowodowych i domniemań prawnych wymienia się niekiedy również: przepisy ograniczające przesłuchanie stron na fakt dokonania czynności prawnej w przypadku zastrzeżenia formy *ad probationem* (art. 74 § 1 k.c.), oparcie rozstrzygnięcia na

⁵⁴ A. Turczyn, *Art. 261*, [w:] O.M. Piaskowska (red.), *op. cit.*

⁵⁵ K. Flaga-Gieruszyńska, *Art. 234*, [w:] K. Flaga-Gieruszyńska, A. Zieliński (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, Warszawa 2024.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ E. Rudkowska-Ząbczyk, *Art. 234*, [w:] E. Marszałkowska-Krześ, I. Gil (red.), *op. cit.*

faktach niepodlegających udowodnieniu⁵⁸, zasadę *res iudicata pro veritate habetur*, zasadę formalizmu procesowego czy też zakaz *reformationis in peius*⁵⁹.

W doktrynie podkreśla się, że wszystkie powyższe ograniczenia zasady prawdy służą realizacji innych wartości takich jak: ochrona tajemnicy zawodowej, tajemnicy spowiedzi, relacji rodzinnych czy też zasady równości⁶⁰.

7. Zasada prawdy czy postulat prawdy

W literaturze wskazuje się, iż niezależnie od tradycyjnego posługiwania się określeniami takimi jak zasada prawdy materialnej czy też zasada prawdy obiektywnej w postępowaniu sądowym chodzi nie tyle o „prawdę”, co o należyte uzasadnienie twierdzeń uznawanych w procesie za prawdziwe oraz, że podstawą podejmowania praworządnych decyzji procesowych mają być w zasadzie ustalenia faktów zgodne z rzeczywistością, ustalenia prawdziwe, ale w istocie chodzi w tych przypadkach o ustalenia dające się uzasadnić na gruncie paradygmatu poznawczego, wiążącego dany organ orzekający⁶¹. Podkreśla się, że przedmiotem postępowania nie jest samo poznanie prawdy, lecz zastosowanie konsekwencji przewidzianych w normie, a zatem realizacja stanu legalności, osiągnięcie sprawiedliwości⁶².

Należy bowiem zauważyć, iż tylko w idealnym schemacie postępowania, w którym realizowana byłaby zasada prawdy materialnej, za uzasadnione można by uznać tylko takie twierdzenie, które byłoby uzasadnione na gruncie wszystkich paradygmatów pozaprawnych⁶³. W praktyce taki idealny stan jest niemożliwy do zrealizowania i wynika to z wielu przyczyn. Po pierwsze, mimo iż zasadnie wskazuje się, że zasada prawdy materialnej jest dominująca w stosunku do postulatu szybkości postępowania i tzw. ekonomii procesowej⁶⁴, nie jest ona i nie może być jedyną i nadrzędną wobec innych zasadą realizowaną w postępowaniu cywilnym. Ze względu na inne wartości doznaje ona w postępowaniu cywilnym wielu omówionych wyżej

⁵⁸ J. Mucha, *Pisemne zeznania świadka w kontekście dążenia sądu do ustalenia prawdy i postulatu szybkości postępowania*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2020, nr 3, s. 87.

⁵⁹ L. Morawski, *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2002, s. 213; I. Bogucka, *Wartość prawdy w procesie stosowania prawa*, „Zeszyty Naukowe Beskidzkiej Wyższej Szkoły Turystyki w Żywcu” 2002, nr 1, s. 16; A. Skąpski, *Ograniczenia dowodzenia w procesie cywilnym*, Warszawa–Kraków 1981, s. 23–82.

⁶⁰ A. Łazarska, *Rzetelny proces cywilny*, Warszawa 2012, s. 126–127.

⁶¹ O. Bogucki, *op. cit.*, s. 53.

⁶² I. Bogucka, *op. cit.*, s. 13 i 25; L. Morawski, *op. cit.*, s. 212–213.

⁶³ O. Bogucki, *op. cit.*, s. 54.

⁶⁴ J. Jodłowski, *Zasada prawdy materialnej...*, s. 151.

ograniczeń związanych m.in. z dowodami z zeznań świadków czy też domniemaniami prawnymi.

Ponadto w przypadku procesu opartego na zasadzie prawdy formalnej sąd przeprowadza rozumowanie tylko na podstawie dostarczonego przez strony materiału – jeśli pewne przesłanki uzna za prawdziwe (eliminując te, które okazały się sprzeczne z bardziej wiarygodnymi) i wnioskując na ich podstawie, nie popełni błędu, to wniosek będzie prawdziwy, a wnioskowanie prawidłowe⁶⁵. Może się jednak zdarzyć tak, iż sąd popełni błąd. W szczególnych przypadkach istnieje wtedy możliwość wznowienia postępowania, ale w pozostałych przypadkach tego typu orzeczenie będzie dalej wiążące dla stron.

Co więcej, mimo iż zasada prawdy, a także postulat sprawiedliwości wymagają, aby rozstrzygnięcie sądu było oparte na ustaleniu stanu faktycznego zgodnego z rzeczywistością, to należy jednak wziąć pod uwagę fakt, iż w procesie cywilnym najczęściej wchodzi w grę ochrona interesu prywatnego i spór toczy się o prawa, którymi strony mogą swobodnie dysponować; mogą one zatem albo podjąć obronę tych praw, albo też z niej zrezygnować⁶⁶.

8. Uwagi końcowe

W świetle powyższych rozważań należy wskazać, iż zastosowanie metody historycznej wykazało, że zasada prawdy ewoluowała w polskiej procedurze cywilnej. Na przestrzeni lat zmieniały się bowiem preferencje ustawodawcy dotyczące uznawania za wiodącą zasady prawdy materialnej albo formalnej. Przeprowadzona analiza wykazała, iż na gruncie d.k.p.c. przyjęto zasadę prawdy formalnej z nieznacznymi odstępstwami na rzecz zasady prawdy materialnej, następnie w k.p.c. z 1964 r. przyjęto zasadę prawdy materialnej, która w wyniku nowelizacji z 1996 r. uległa znacznemu osłabieniu na rzecz zasady prawdy formalnej.

Kontrowersjom na płaszczyźnie rozważań co do obowiązywania prawdy materialnej lub formalnej towarzyszy brak wypracowanej koncepcji doktrynalnej dotyczącej statusu ontologicznego prawdy, a mianowicie czy w ogóle można mówić o zasadzie prawdy, czy też chodzi tutaj o przesłankę realizacji celu postępowania cywilnego, a może o wartość, która powinna być w procesie realizowana⁶⁷. Poję-

⁶⁵ M. Trepczyński, *op. cit.*, s. 52.

⁶⁶ W. Miszewski, *Proces cywilny w zarysie. Część pierwsza*, Warszawa–Łódź 1946, s. 40.

⁶⁷ Ł. Kozłowski, *Korzystanie w procesie cywilnym z dowodów uzyskanych sprzecznie z prawem*, Poznań 2021, s. 203.

cie prawdy jest jednak pojęciem normatywnym, a nie tylko czysto faktycznym. Ustrojodawca już w preambule Konstytucji RP uznaje prawdę za wartość uniwersalną, na której opiera się ustrój Rzeczypospolitej. Ponadto wskazuje się, iż źródeł obowiązującego prawa można również upatrywać w art. 45 Konstytucji RP, gdyż sprawiedliwe rozpatrzenie sprawy zapewnia wyłącznie orzeczenie wydane zgodnie z prawdą⁶⁸.

Po zmianach wdrożonych do polskiej procedury cywilnej 1 lipca 1996 r. utrzymano generalny obowiązek mówienia prawdy i możliwość powoływania przez sąd dowodów z urzędu, lecz zlikwidowano możliwość przeprowadzenia dochodzenia oraz uchylono obowiązek wszechstronnego zbadania wszystkich istotnych okoliczności sprawy i wyjaśnienia rzeczywistej treści stosunków faktycznych i prawnych⁶⁹. Zmiana ta niewątpliwie zwiększyła kontrydiktoryjność postępowania cywilnego i sprawiła, że zasadniczo to strony mają dążyć do wyjaśnienia wszystkich istotnych okoliczności sprawy. Jednakże sąd w dalszym ciągu może z własnej inicjatywy dopuścić dowód z urzędu.

Należy się jednak niewątpliwie zgodzić, iż z aksjologicznego punktu widzenia w świetle przepisów polskiego prawa nigdy nie nastąpiło całkowite odejście od zasady prawdy materialnej, gdyż przekreśliłoby to sens funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości. Powyższa wartość pozostała zatem dla ustawodawcy niezmienna.

Dzięki zastosowaniu metody formalno-dogmatycznej można ponadto wskazać, jak dokładnie kształtuje się zasada prawdy na gruncie obecnie obowiązującego k.p.c., i podkreślić, iż ustawodawca nie zrezygnował z prymatu prawdy obiektywnej, a zmianie uległ jedynie sposób dochodzenia do prawdy poprzez ograniczenie obowiązku działania przez sąd z urzędu i jednocześnie wzmocnienie obowiązków stron. A także wskazać, że doznaje ona pewnych ograniczeń związanych m.in. z postępowaniem dowodowym.

Zestawiając obowiązujące przepisy prawne ze stanowiskiem doktryny, należy zastanowić się, czy w praktyce w ogóle możemy mówić o zasadzie prawdy w postępowaniu cywilnym. Z realistycznego punktu widzenia tylko w idealnym schemacie postępowania można bowiem dotrzeć do pełnej prawdy obiektywnej w danym stanie faktycznym. Oczywiście jest więc, iż w praktyce jest to bardzo mało prawdopodobne albo nawet niemożliwe.

⁶⁸ M. Skibińska, *Zasada prawdy...*, s. 826.

⁶⁹ A. Stawarska-Rippel, *Poznanie prawdy...*, s. 141.

Bibliografia

Akty prawne i orzecznictwo

- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. – Kodeks postępowania cywilnego, Dz. U. z 1930 r. Nr 83, poz. 651 ze zm.
- Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, Dz. U. z 1964 r. Nr 43, poz. 296 ze zm.
- Uchwała SN z dnia 17 lutego 2004 r., III CZP 115/03, OSNIC 5/2005, poz. 77.

Literatura

- Błaszczak Ł. (red.), *System postępowania cywilnego*, t. 2, *Dowody w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2021.
- Bogucka I., *Wartość prawdy w procesie stosowania prawa*, „Zeszyty Naukowe Beskidzkiej Wyższej Szkoły Turystyki w Żywcu” 2002, nr 1.
- Bogucki O., *Teoretyczne aspekty zasady prawdy materialnej w nowym modelu postępowania cywilnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2000, R. LXII, z. 1.
- Broniewicz W., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1998.
- Calamandrei P., *Sędzia a historyk*, „Polski Proces Cywilny” 1939, nr 13–14.
- Dąbrowski M., *Zasada kontradiktoryjności a postępowanie przed Trybunałem Konstytucyjnym*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2011, nr 2.
- Dolecki H., *Ciężar dowodu w polskim procesie cywilnym*, Warszawa 1998.
- Dolecki H., *Jedna czy kilka prawd w postępowaniu sądowym?*, [w:] Z. Ofiarski (red.), *Księga jubileuszowa z okazji 15-lecia Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego*, Szczecin 2004.
- Dolecki H., *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2007.
- Ereciński T., Weitz K., *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] T. Ereciński, K. Weitz (red.), *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego. Serock k. Warszawy, 24–26 września 2009 r.*, Warszawa 2010.
- Flaga-Gieruszyńska K., Zieliński A. (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, Warszawa 2024.
- Gołąb S., *Projekty polskiej procedury cywilnej. Powstanie – uzasadnienie – zdania odrębne*, Kraków 1930.
- Gołąb S., *Skupienie i przyspieszenie w procesie cywilnym*, Lwów 1937.
- Góra-Błaszczkowska A., *Zasada równości w procesie cywilnym*, Warszawa 2008.
- Jakubecki A., *Kontradiktoryjność a poznanie prawdy w procesie cywilnym w świetle zmian kodeksu postępowania cywilnego*, „Przegląd Sądowy” 1998, nr 10.
- Jankowski J., *Zasady procesowe. Postępowania przyspieszone*, „Monitor Prawniczy” 2005, nr 10.
- Jodłowski J. (red.), *Wstęp do systemu prawa procesowego cywilnego*, Wrocław 1974.
- Jodłowski J., Resich Z., Lapierre J., Misiuk-Jodłowska T., Weitz K., *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2016.

- Jodłowski J., Resich Z., Lapierre J., Misiuk-Jodłowska T., Weitz K., *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2007.
- Jodłowski J., *Zasady naczelne socjalistycznego postępowania cywilnego*, [w:] J. Jodłowski (red.), *Wstęp do systemu prawa procesowego cywilnego*, Wrocław 1974.
- Kaczmarek-Templin B., *Bariery dla obywateli w procedurze cywilnej wpływające na negatywny odbiór wymiaru sprawiedliwości*, „Na wokandzie” 2011, nr 8 (5).
- Kallaus A., *Konsekwencje prawne zmiany przepisu art. 3 KPC w postępowaniu procesowym*, „Monitor Prawniczy” 1997, nr 4.
- Knoppek K., *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2015.
- Knoppek K., *Zmierzch zasady prawdy obiektywnej w procesie cywilnym*, „Palestra” 2005, nr 50/1–2.
- Kozłowski Ł., *Korzystanie w procesie cywilnym z dowodów uzyskanych sprzecznie z prawem*, Poznań 2021.
- Krok M., *Realizacja zasady prawdy w postępowaniu cywilnym a ciężar dowodu i ciężar argumentacji*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 2014, nr 73.
- Łazarska A., *Rzetelny proces cywilny*, Warszawa 2012.
- Manowska M., *Zasada prawdy materialnej w świetle nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego*, „Prawo Spółek” 1999, nr 12.
- Marszałkowska-Krześ E., Gil I. (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, 2023, Legalis.
- Miszewski W., *Proces cywilny w zarysie. Część pierwsza*, Warszawa–Łódź 1946.
- Morawski L., *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2002.
- Mucha J., *Pismne zeznania świadka w kontekście dążenia sądu do ustalenia prawdy i postulatu szybkości postępowania*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2020, nr 3.
- Niewęglowska K., *Informacja a prawda w procesie cywilnym: między prawdą formalną a prawdą materialną*, [w:] T. Gardocka (red.), *Obywatelskie prawo do informacji*, Warszawa 2008.
- Piasecki K., *Nadużycie praw procesowych przez strony*, „Palestra” 1960, nr 11.
- Piaskowska O.M. (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Postępowanie procesowe. Komentarz aktualizowany*, LEX/el. 2023.
- Pilarczyk I., *Poszukiwanie prawdy w procesie cywilnym*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały” 2014, nr 2 (15).
- Polska Procedura Cywilna. Projekty referentów z uzasadnieniem. Przedruk wyczerpanych druków z r. 1921 i 1923, I.*, Warszawa 1928.
- Resich Z., *Istota procesu cywilnego*, Warszawa 1985.
- Resich Z., *Poznanie prawdy w procesie cywilnym*, Warszawa 1958.
- Rosenberg L., Schwab K.H., Gottwald P., *Zivilprozessrecht*, Monachium 2004.
- Skąpski A., *Ograniczenia dowodzenia w procesie cywilnym*, Warszawa–Kraków 1981.
- Stawarska-Rippel A., *Elementy prywatne i publiczne w procesie cywilnym w świetle prac kodyfikacyjnych w Polsce (1918–1964). Studium historycznoprawne*, Katowice 2015.
- Stawarska-Rippel A., *Poznanie prawdy w procedurze cywilnej w świetle prac sekcji postępowania cywilnego Komisji Kodyfikacyjnej II RP*, „Z Dziejów Prawa”, t. 2 (10), „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego” 2009, nr 2704.
- Szmit M., *Wybrane zagadnienia opiniowania sędowo-informatycznego*, Kraków 2014.

- Trepczyński M., *Zasada prawdy formalnej w polskim cywilnym prawie procesowym a rozumowania niemonotoniczne*, „Zeszyty Prawnicze” 2016, t. 16, nr 2.
- Wańkowski E., *System procesu cywilnego*, Wilno 1932.
- Wusatowski Z., *Dowód w ogólności i postępowanie dowodowe według kodeksu postępowania cywilnego*, „Głos Prawa” 1932, nr 10.